

МАРІЯ ВОВЧКО
Львівський національний
університет імені Івана Франка
mvovchko@gmail.com

Соціальна інтеграція галицьких євреїв
у другій половині ХІХ –
на початку ХХ століття: вихід із гетто
й розселення в міському просторі

У звичайних галицьких євреїв, народжених у першій половині ХІХ ст., практично не виникало необхідності вирішувати важливі справи поза межами єврейської громади: усе потрібне для життя вони могли отримати там. Народження фіксували у єврейських метричних книгах, освіту здобували здебільшого в хедерах, а від служби у війську євреїв звільняли завдяки раннім шлюбам і народженню дітей. Щоб утримувати сім'ю, вони працювали ремісниками чи дрібними торговцями, де їхніми замовниками чи клієнтами також були євреї. Навіть знання про світ християн були доволі обмеженими, як, наприклад, у золотаря, що жив на вул. Широкій у Львові, як пише про нього у своїх спогадах історик Маєр Балабан:

Реб Єнкалі Кац знав у своєму житті лише три дороги: одна – до божниці, друга – взимку до лазні й мікви на вул. Божничій, третя – влітку до ставка недалеко від вул. Берка <...>, не знав, що таке олімпіади, не вірив у лік часу й не знав, який настає рік від народження Христа <...>, як виглядають львівські вулиці, не бував у жодному з парків міста, не бачив залізничного вокзалу¹.

Незабаром ситуація змінилася, і вже в другій половині століття євреї щораз частіше мали потребу виходити за межі власної громади та співпрацювати з людьми, що до неї не належали. До цього підштовхували передусім матеріальні труднощі: через модернізацію й демографічні зміни багато родин втрачало джерела прибутку, змінювалися структура зайнятості та природа економічної активності євреїв. Мешканці містечок і сіл переїжджали до великих міст або покидали країну, але низка особливостей відрізняла галицьких єврейських мігрантів від євреїв на Заході й від селян. У півдавстрійській Галичині більшість міських єв-

¹ Majer Bałaban, "Z wczorajszego Lwowa. I Ulica Szeroka – Die breite Gass. Die Spodkes," *Chwila* 2425 (1925): 4.

рейських громад зберігала давні й міцні самоврядні традиції, й новоприбулі, як правило, опинялися в системі соціальних відносин, подібних до відносин у громаді, котру вони покидали. Крім того, євреї частіше переселялися сім'ями, а не поодиночки. Ці обставини, на думку Славоміра Токарського, зумовлювали те, що модернізаційний ефект від процесів урбанізації й міграції був незначним, оскільки непорушним залишався традиційний лад життя, опертий на авторитет керівників громад – рабинів – і роботу єврейських інституцій².

Проте й окремі особи, і групи осіб досить успішно знаходили спосіб уникати надмірного контролю з боку громади та реалізовувати власні інтереси за її межами. Ішлося не лише про торговельні відносини – вони стали звичними задовго до початку модернізації. Актуальнішими стали питання, що стосувалися рівного доступу до вищої освіти й посад, права представляти свої інтереси у місцевих органах влади та впливати на загальні справи – тобто питання політичної й соціальної рівноправності. Для частини євреїв було замало формального визнання їх громадянами: вони прагнули контактів із людьми, що мали подібний статус і культурний рівень, порозуміння із суспільними елітами. У Галичині такими вважали австрійських чиновників, а також польських аристократів і шляхту, які хоч і були схильні до офіційних контактів з євреями, проте переважно уникали спілкування на товариському рівні³. Умовою для соціальної інтеграції, крім знання мови, була світська освіта й наслідування певного взірця поведінки. Оскільки одним з елементів цієї поведінки було ставлення до традиційних євреїв як до чужих, нецивілізованих і навіть шкідливих для економіки, то від асимільованих євреїв очікували, що вони розірвуть чи мінімізують зв'язки зі своїм оточенням і звільняться від контролю рабинів чи керівників громади. Для тих, хто прагнув успішно інтегруватися поза єврейською спільнотою, виконувати всі релігійні приписи ставало неможливо чи дуже обтяжливо: вони не могли дотримуватися правил кошерності, святкувати суботу та присвячувати достатньо часу молитвам. Поступова секуляризація ставала невід'ємним супутником інтеграції.

Конституція 1867 р. проголошувала рівні можливості для всіх громадян незалежно від віровизнання й тим самим дозволяла євреям інтегруватися в ті суспільні структури та інституції, до яких вони раніше не мали доступу. Право, однак, визначало лише нормативні межі й механізми реалізації цього доступу, й

² Sławomir Tokarski, *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2003), 86. Єврейські інституції – це система, що складалася з різних закладів та організацій: релігійних (синагоги й божниці), освітніх (хедери, ешиви, бет-мідраші), благодійних (лікарні, притулки для сиріт чи осіб похилого віку) і продовольчих (різніці) – а також певних відносин: специфічних правил оподаткування й регламентації приватної сфери. Ця система давала євреям змогу провадити «правильне», з точки зору талмудичних приписів, життя невіддільно від громади.

³ Hanna Kosińska-Witt, “Żydzi. Polscy? Niemieccy? Szkic o tożsamości narodowej Żydów postępowych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w.,” *Teksty Drugie* 6 (1996): 79.

починало діяти лише на активну вимогу зацікавлених сторін. Практичним виявом змін, серед іншого, стала поступова демократизація законодавства й ліквідація дискримінації за віровизнанням. Після 1867 р. євреї отримали не просто права громадян і можливість безперешкодно поселятися в будь-якій частині міста й купувати нерухомість⁴, а й, що важливіше, почали асоціювати ліберальні перетворення з позитивними змінами для себе. Частина євреїв вважала, що ретельне виконання шкільного обов'язку й військової повинності, сплата податків, працевлаштування в «корисних» сферах і чесна праця, а також участь у суспільному житті, благодійна діяльність і політична лояльність будуть справедливою платнею за здобуття громадянських прав. Зрештою добровільно взяті зобов'язання повинні були забезпечити гармонійне співжиття євреїв та їхніх сусідів, а в перспективі – сприяти поступовому зникненню бар'єрів між ними. Соціальна інтеграція для багатьох її прихильників не була пов'язана з асиміляцією в культурному чи національному розумінні (як-от із заміною єврейської традиції на польську чи будь-яку іншу, вихрещенням чи національним патріотизмом) – іноді інтеграцію навіть протиставляли асиміляції. Частіше її розглядали як спосіб зробити євреїв «корисними для держави» і водночас дати їм змогу реалізувати свої інтереси поза межами власної спільноти, що вимагало т. зв. «звичаєвої асиміляції» в поведінці, мові й зовнішньому вигляді.

У цій статті йтиметься про те, як утілювався на практиці один з елементів соціальної інтеграції євреїв – про стратегії розселення поза єврейськими кварталами (гетто) та про вплив місця проживання на процеси асиміляції. Термін «гетто» варто розглядати принаймні у двох значеннях, що не вичерпують усіх можливих інтерпретацій, але пояснюють, як у XIX ст. трактували це явище, сформоване ще в пізньому середньовіччі. Перше значення гетто – окремі, чітко визначені міські квартали, де компактно мешкала вся єврейська громада. Правові обмеження, що забороняли євреям селитися поза межами цих районів, були остаточно скасовані в Габсбурзькій монархії 1867 р. Водночас у такому виборі місця проживання була й позитивна складова: гетто було місцем єврейської автономії, тут євреї мали оптимальні умови, щоб сповідувати свою релігію й почуватися відносно захищеними. Інше визначення гетто – будь-яка локалізація традиційного єврейського життя: воно могло бути і реальним, і уявним місцем, своєрідним культурним простором, лише умовно накладеним на топографічні межі. У такому розумінні будь-який квартал міста, де переважало єврейське населення, або цілий східноєвропейський штетл могли називати гетто, хоч там жили не лише євреї⁵.

У багатьох галицьких містах, які за Речі Посполитої перебували у приватній власності, гетто не мали чітко окреслених меж. Переважно це були малі й серед-

⁴ Małgorzata Śliż, *Galicjacy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006), 58.

⁵ Детальніше див.: Anne Fuchs and Florian Krobb, eds., *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath* (Columbia: Camden House, 1999), 3.

ні міста (до 10 тис. мешканців), де євреї становили половину чи більшість населення. Тут вони почувалися вільнішими у виборі місця проживання, порівняно зі Львовом чи Краковом, де єврейські квартали обмежувалися конкретними вулицями, поза якими євреї не могли мешкати чи мати нерухомість. Манес Шпербер, описуючи містечко Заболотів, зазначає:

Однак ці містечка не являли собою гетто, а були як за своєю суттю, так і за своїми функціями чимось зовсім протилежним. Містечко — штетль — не було додатком до християнської общини всередині міського ареалу, дискримінованим, інородним тілом всередині якоїсь вищої цивілізації, а навпаки, чітко профільованою, визначеною в своїх основах автономною громадою із власною своєрідною культурою. Штетль був центром, з точки зору якого слов'янські села утворювали периферійні агломерації, мешканці котрих, здебільшого неграмотні, майже не мали ніякого стосунку до духовної сфери. <...> Гебреї з гетто Венеції, Риму чи Вормса залишались у своєму рідному місті дискримінованою, вигнаною меншиною, в той час як мешканці штетля становили більшість, отож були в себе вдома; їхні негебрейські сусіди, наприклад польські шляхтичі, могли бути могутніми і багатими і дивитися на них зверхньо; гебреї все ж були переконані у своїй власній вищості⁶.

Обмеження, що існували в більшості великих міст, зокрема й таких, як Львів і Краків, безпосередньо стосувалися права євреїв торгувати чи загалом займатися господарською діяльністю поза межами гетто, створюючи конкуренцію християнським купцям. У Львові одразу після приєднання до Австрійської імперії два декрети (1793 р. і 1795 р.) заборонили євреям мешкати за межами гетто, до якого входили три вулиці в центрі міста: Єврейська, Зарванська й Руська — а також Краківське й Жовківське передмістя. Виняток було зроблено лише для тих, чії статки перевищували 30 тис. флоринів, і для купців, які виявляли бажання торгувати австрійськими товарами. 1825 р. лише десять родин отримали таке право⁷. Згодом керівництво львівської єврейської громади постійно зверталось до Відня з проханнями розширити межі гетто, включивши вулиці в Середмісті, проте щоразу рішучий опір магістрату й намісництва не дозволяв це зробити⁸.

У Кракові, згідно зі статутом для євреїв, виданим у першій половині 1817 р., представникам юдейського віровизнання було дозволено вільно мешкати та працювати в районі Казімеж. В інших частинах міста вони могли селитися лише за спеціальним дозволом. Його отримували купці з відповідним стажем і майновим цензом, засновники фабрик і ремісничих майстерень, «усплавлені артисти», винахідники, а також особи, що одержували міське громадянство. Усі вони

⁶ Манес Шпербер, *Господні водоноси*, переклад Петра Рихла (Чернівці: Молодий буковинець, 2000), 31.

⁷ Majer Bałaban, *Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki* (Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Miłośników Lwowa, 1909), 52.

⁸ Ibid., 53.

повинні були відмовитися від традиційного одягу й відправляти дітей до державних шкіл⁹.

Тільки в другій половині XIX ст. почастішали випадки виходу євреїв, як висловлювалися тоді, «поза мури гетто», із єврейських районів почалося поступове переселення, а вийшли з гетто стали усвідомлювати необхідність розривати зв'язки зі звичним середовищем. Із часом гетто з його суворим, інколи фанатичним контролем релігійних лідерів і громади й застарілими правилами співжиття почало обростати негативними асоціаціями, його стали вважати брудним, перенаселеним і неестетичним місцем¹⁰. Особливо негативний образ гетто змальовували на сторінках своїх газет прихильники єврейської асиміляції, тавруючи також «моральне гетто» – відсталість і культурну ізоляваність євреїв, їхню відмову змінюватися попри відсутність обмежень¹¹.

До середини XIX ст. жити поза гетто, якщо до цього не змушували якісь спеціальні інтереси, прагнули одиниці – переважно із середовища «цивілізованих» євреїв, які хотіли рівних прав у виборі місця проживання. Абрахам Гумплович (1803–1876 рр.), один із найбагатших євреїв Кракова й активний прихильник емансипації євреїв, 1836 р. отримав від Сенату міста статус громадянина й за вісім років переселився з Казімежа до християнського Страдома, де відкрив велику крамницю¹². Ще один багатий краківський єврей, банкір і купець Марцін Фейнтух (1805–1866 рр.), пішов іншим шляхом. Завдяки своїм грошам і прагненню «цивілізуватися» він отримав дозвіл переїхати з Казімежа до Страдома. 1846 р., після одруження й народження п'яти дітей, Фейнтух разом із родиною прийняв хрещення в євангельській церкві, що дало йому змогу стати членом купецької конгрегації¹³. Шість років потому його найстарший син Станіслав відкрив велику крамницю «в місті» – на Ринку, головній міській площі, в партері Сірої кам'яниці¹⁴.

⁹ Jan Małeckı, “Żydzi krakowscy w XIX wieku: wyjście z getta,” w *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, red. Maria Bogucka (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998), 146.

¹⁰ Andrzej Żbikowski, red., “Krytyka niskiego poziomu sanitarnego dzielnicy żydowskiej we Lwowie. Korespondencja ze Lwowa, ‘Czas’ 1871 r.,” w *Dzieje Żydów w Polsce 1848–1914. Ideologia antysemicka. Wybór tekstów źródłowych* (Warszawa: ŻIH, 1994), 71–72.

¹¹ Jürgen Heyde, “Ghetto and Emancipation. Reflections on Jewish Identity in the Early Works of Ozjasz Thon,” in *A Romantic Polish-Jew. Rabbi Ozjasz Thon from Various Perspectives*, ed. Michał Galas and Shoshana Ronen (Kraków: Jagiellonian University Press, 2015), 48.

¹² Hanna Kosińska-Witt, “Asymilacja ‘po krakowsku’: przypadek Ludwika Gumpłowicza,” *Teksty Drugie* 5 (1992): 94.

¹³ Організація краківських купців, створена в першій половині XIX ст.; її члени могли торгувати в Кракові й передмістях. Згідно з законом від 1821 р., права єврейських купців зрівнювалися з правами християнських, і євреї теоретично могли ставати членами конгрегації, однак їх туди зазвичай не приймали.

¹⁴ Jacek Purchla, “The Polonization of Jews: Some Examples from Kraków,” *Polin. Studies in Polish Jewry*, vol. 23, *Jews in Krakow*, ed. Michał Galas and Antony Polonsky (Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2011), 203–204.

Подекуди в Галичині євреї стикалися з повною забороною проживати в містах. Приміром, у м. Ясло, де від другої половини XVII ст. діяв привілей *de non tolerandis Judaeis*, лише указ цісаря Франца I дозволив єврейським родинам Стейнхаусів і Вельфельдів оселитись у місті¹⁵. Один із нащадків перших євреїв у Яслі, математик Гуго Стейнхаус, згадував, що його родина від 1853 р. жила в будинку на ринковій площі, що був частиною монастиря, ліквідованого за Йосифа II¹⁶. Натомість у Бродях євреї здавна могли проживати в будь-якій частині міста, а гетьман Станіслав Конецпольський, котрий володів ним від 1629 р., вимагав від багатих єврейських купців будувати гарні кам'яниці в центрі¹⁷. У невеликому містечку Тичин біля Жешува всі кам'яниці на площі Ринок, окрім будівлі магістрату, в часи галицької автономії належали членам кагалу, що, втім, не означало, що вони там мешкали¹⁸. Економічна чи демографічна перевага ставала вагомим аргументом, який дозволяв євреям уникати формальних обмежень щодо місця проживання та звільняв їх від потреби пристосовуватися до вимог християнського оточення. Проте цей принцип діяв переважно в периферійних містах і містах із нечисленним населенням. Натомість у великих містах існували відокремлені райони, компактно заселені євреями, навіть якщо їх не обмежували конкретними вулицями.

У Самборі, доволі розвиненому повітовому центрі, що в другій половині XIX ст. мав добре залізничне сполучення зі Львовом, євреї традиційно мешкали в районі під назвою Бліх. Коли близько 1860 р. почали осушувати річище річки Млинівка, на звільненій від болота ділянці з'явився ще один міський район — Торговиця, котра охопила територію поміж Бліхом і Ринком, де традиційно мешкали поляки й нечисленні українці. На Торговицю із сусіднього Бліху почали переселятися деякі євреї, що спокусилися низькими цінами на земельні ділянки. Серед них був Израель Сандауер, дідусь Артура Сандауера, згодом відомого літературознавця та критика. За спогадами Артура Сандауера, рішення переїхати з цілковито єврейського середовища до напівхристиянської Торговиці спричинило поступову асиміляцію родини, а особливо старшого сина Абрахама, який «замість на диспут до божниці почав втікати на Ринок, звідки разом із примірником 'Робітника' [соціалістське видання. — М. В.] приносив нову мову та звичай»¹⁹.

¹⁵ У дозволі обгрунтовано, що ці родини гідні довіри й не заробляють лихварством. Див. офіційний сайт міста Ясло, http://www.jaslo.pl/Serwis_TV/Multimedia/one_news_form?ktab=&fkat=18&n_id=news2014-01-17-114258272.

¹⁶ Hugo Steinhaus, *Wspomnienia i zapiski*, red. Aleksandra Zgorzelska (Wrocław: ATUT, 2002), 11–12.

¹⁷ Elyasaf Kristianpoller, "Brody from the Partition of Poland Untill War World One," accessed June 17, 2014, <https://sites.google.com/site/elyasaffamily/brodydata/BrodyfromthePartitionofPolandUntilWWI.pdf?attredirects=0>.

¹⁸ Michał Terczyński, "Napięcia polsko-żydowskie w Tuczynie i okolicy doby Autonomii Galicyjskiej w świetle lokalnych źródeł i relacji," *Rocznik Podkarpacki* 1 (2012): 34.

¹⁹ Artur Sandauer, *Zapiski z martwego miasta. Autobiografie i parabiografie* (Warszawa: Czytelnik, 1963), 11–12.

У підлітковому віці Абрахам Сандауер 1905 р. вступив, як і чимало його знайомих із Торговиці, до новозаснованої Польської соціалістичної партії, а на момент народження сина Артура в 1913 р. його дід уже був «польським, соціалістичним і атеїстичним». Цьому передував болісний розрив зі старшим поколінням. Артур Сандауер згадував, що батьки все життя мріяли переїхати з Торговиці поближче до Ринку, але не мали достатньо фінансових можливостей для цього. У їхньому уявленні Торговиця була єврейським районом, але відрізнялася від Біліху:

Місце мого народження, Торговиця, сусідила з одного боку через Млинівку з глибоким гетто, з іншого – через сходи – з Ринком, районом управ, шкіл і костелів. Той факт, що Ринок був розташований на узвишші, мав для мене <...> важливе значення. Зійшовши по сходах до розділеного на дві частини єврейського району, [перехожі. – *М. В.*] сходили разом на дно суспільної драбини. Але не одразу! На лівому березі, тобто на Торговиці, будинки були не так сильно подряпані, а польську мову було чути нарівні з єврейською²⁰.

Отже, для самбірських євреїв жити поза гетто означало вільно обирати життєву позицію й водночас бути відкритим до впливу асиміляційних процесів. Вони виявлялися в запозиченні елементів побуту й моделей повсякденного життя, а також у послабленні зв'язків із єврейською громадою та, в окремих випадках, у відході від релігії.

Зміни, пов'язані з переселенням євреїв із гетто, яскраво виявились у великих містах. За період автономії кількість мешканців у них потроїлася, а в західній частині провінції збільшилась у чотири рази²¹. У Галичині 1869 р. було 12 міст, які зараховували до великих (із населенням понад 10 тис. мешканців), а 1910 р. їхня кількість зросла до 31. Значне прибільшення людності, зокрема через міграцію з невеликих міст і сіл, спонукало часто переселятися та стимулювало міщан, зокрема євреїв, ігнорувати традиційні моделі життєвого ладу й орієнтуватися передусім на потенційну користь, котру можна було дістати, проживаючи в тому чи іншому осередку. Крім того, до переселення з гетто змушувало загострення внутрішньогрупових конфліктів, що було одним із наслідків демографічного приросту: збільшувалася частка тих, хто не знаходив свого місця в усталених схемах, а тому шукав можливості заробляти й самореалізовуватися за межами громади. Євреїв також приваблювали перспективи індивідуального кар'єрного зростання, що з'явилися разом із визнанням їхньої рівноправності в 1867 р.

За цих умов стратегії розселення євреїв визначалися їхньою схильністю асимілюватися й сукупністю можливостей, що перед ними відкривалися. Маєр Балабан у 1909 р. описував це так:

лише цього року висунулися багатші й інтелігентніші євреї зі своїх одвічних поселень, але консервативні маси й далі там zostалися, <...> 1867 рік знищив мури

²⁰ Ibid., 82.

²¹ Tomasz Gaşowski, "Urbanizacja Galicji w dobie autonomicznej," *Studia Historyczne* 28, no. 2 (1985): 228.

упереджень і принижень, які замикали євреїв п'ять століть, і представники юдейського віровизнання ринули до міста²².

Така оцінка загалом відповідала реальності. Серед тих, хто одним із перших скористався перевагами, котрі надавала правова емансипація, були єврейські купці; також доволі багато євреїв купували житлові будинки, т. зв. «чиншові кам'яниці», щоб отримувати прибутки від орендної платні, але самі в них не мешкали. Більшість євреїв, як свідчать результати переписів, не полишали меж давнього гетто (таблиця 1).

Таблиця 1. Розподіл єврейського населення Львова за міськими районами (%)²³

Рік	Галицьке передмістя	Краківське передмістя	Жовківське передмістя	Личаківське передмістя	Середмістя
1869	1,5	35,4	43,6	1	18,5
1890	3,2	41,5	36	2	17,3
1900	4,4	50,1	30,4	2,4	12,7

1900 р., за понад 30 років після прийняття емансипаційних законів, лише 7% (близько 3 тис. осіб) із понад 43 тис. львівських євреїв жили на Галицькому й Личаківському передмістях, тобто там, де раніше їм було заборонено поселятися. Цікаво відзначити, що до 1869 р. на Жовківському передмісті проживала більшість львівської єврейської спільноти, проте до початку ХХ ст. половина цієї громади вже мешкала в межах Краківського передмістя. Якщо порівняти ці дані з цифрами етноконфесійного розподілу населення в кожному районі (таблиця 2), то можна побачити, що Жовківське передмістя (своєрідне ядро давнього гетто) поступово втрачало свій статус єврейського осередку, і з часом туди переселялося багато християн.

Таблиця 2. Частка євреїв серед мешканців львівських районів (%)²⁴

Рік	Галицьке передмістя	Краківське передмістя	Жовківське передмістя	Личаківське передмістя	Середмістя
1869	2,4	36,4	63,5	2,5	33,4
1890	4,4	35,2	57,9	4,7	38,5
1900	5,4	38,6	57	4,9	41,2
1910	6,8	40,2	54,1	7,9	44,5

²² Bałaban, *Dzielnica żydowska*, 12, 53.

²³ Konrad Wnęk, Lidia A. Zyblikiewicz, Ewa Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Societas Vistulana, 2006), 253–254.

²⁴ Ibid., 250–252; Stanisław Pazyra, “Ludność Lwowa w Pierwszej ćwierci XX wieku,” w *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi* (Lwów, 1931), 428.

Водночас відсоток євреїв зростав у Краківському передмісті та в Середмісті. Можна припустити, що євреї покидали Жовківське передмістя через погані умови й перенаселення, а головним напрямком їхньої міграції стало Краківське передмістя. Цікаву динаміку простежуємо в Середмісті. Його частка у структурі розселення цілої громади зменшувалася, але при цьому концентрація євреїв відносно інших мешканців дільниці зростала. Пояснення можна шукати в тому, що Середмістя, на відміну від передмість, практично не розбудовувалося: 1910 р. число його мешканців становило 93,6% від аналогічного показника 1857 р.²⁵ Тому більшість євреїв, а також новоприбулі оселялися на передмістях, однак єврейський характер Середмістя посилювався, оскільки туди переселялися представники заможної єврейської еліти.

Аналогічно відбувалося розселення євреїв у Кракові. Друга половина XIX ст. не внесла істотних змін до топографічного розміщення євреїв у місті: понад 70% концентрувалося на Казімежі (таблиця 3).

Таблиця 3²⁶. Розподіл єврейського населення Кракова за міськими районами (%)²⁷

Рік	Казімеж	Страдом	Середмістя	Весола	Інші райони
1890	77,27	7,99	7,27	4,33	3,14
1900	71,43	11,18	6,28	7,88	3,23
1910	70,44	13,11	6,13	5,04	5,28

Євреї, що належали до міської громади, в 1880 р. домінували на Казімежі (76% мешканців) і Страдомі (39%). Ці пропорції зберігалися до початку Першої світової війни. 1910 р. лише п'ять тисяч євреїв (16% громади) жили в інших адміністративних частинах Кракова. Тільки невелика частка мешканців Казімежа поступово переселялася на сусідній Страдом, а звідти часто мігрувала до Середмістя. Першими в цій міграції були представники інтелігенції (адвокати й лікарі), найспритніші купці та промисловці. Вони охоче купували будинки в усіх краківських дільницях, передусім розташовані на вулицях, які були важливими комунікаційними артеріями міста. Успішні євреї нерідко ініціювали будівництво нових чиншових кам'яниць. Найбільшу в тогочасному Кракові житлову кам'яницю збудував 1913 р. Мойжеш Оренштайн²⁸. У 1897 р. правління громади здійснило перепис усіх краківських євреїв – платників державних податків, число яких сягнуло 4306 осіб. 76,4% із них мешкало на Казімежі, 10% – на Страдомі, 7% проживало в центрі, й 6,6% – в інших районах міста²⁹.

²⁵ Wnęk, Zyblikiewicz, Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa*, 45.

²⁶ У таблиці враховано євреїв, що належали до міської громади.

²⁷ Andrzej Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina, 1869–1919* (Warszawa: DiG, 1994), 42.

²⁸ Małeckki, “Żydzi krakowscy w XIX wieku,” 150.

²⁹ Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina*, 41.

У Перемишлі євреї у другій половині XIX ст. мігрували з єврейського кварталу, затиснутого між центром і залізничним вокзалом, у напрямку Львівського передмістя й району Засяння. Невдовзі там з'явилися й реформовані синагоги нового стилю: 1892 р. – синагога на Засянні, а 1902 р. – Нова синагога (Шейнбаха) на Львівському передмісті³⁰. Однак збудована в 1886–1890 рр. синагога Темпль на вулиці Ягеллонській сусідила з найдавнішою синагогою в місті. Це може свідчити про прив'язаність частини т. зв. поступових євреїв до району їхнього традиційного проживання.

Обираючи квартиру чи будинок, євреї орієнтувалися переважно на матеріальну користь і можливість успішної діяльності на новому місці. Також велику роль вони надавали престижності або, за їхніми словами, «елегантності» вулиці й району, куди планували переселитися, близькості до важливих установ, якості сполучення й наявності побутових зручностей. У Львові вулиці Сикстуська (тепер Дорошенка), Коперника та інші вигідно розташовані вулиці заселяли переважно єврейські адвокати. На Ягеллонській (тепер вул. Гнатука) й Маєровській (сучасна вул. Січових Стрільців) мешкали багаті купці, члени міської ради, тут було розташовано єврейське казино, редакції деяких газет і осередки товариств, зокрема проасиміляційних «Шомер Израель» і «Агудас Ахім». Часто євреї жили саме там, де були їхні крамниці, аптеки, книгарні, а тому були залежними від кон'юнктурних обставин та інших економічних факторів. Зможні львівські євреї здебільшого обирали вулиці на межі між Краківським передмістям і Середмістям, а також між Краківським і Галицьким передмістями, тобто райони, не надто віддалені від давнього гетто. Більше того, місця, куди переїжджали євреї з гетто, поступово самі ставали єврейськими – своєрідним новим гетто, що набувало деяких його атрибутів, як-от назв мовою їдиш. Вулиця Коперника була відома як *die naje breite Gass* (щоб відрізнити від *Breite Gass* – вул. Широкої)³¹, а означення *Ein Sykstuski mensch* (людина з Сикстуської вулиці) стало синонімічним до єврея-аристократа. Мешканці цієї та кількох прилеглих вулиць мали власну невелику синагогу на вул. Шайнохи (тепер вул. Банкова), де, щоб надати синагозі вигляду поступової, іноді влаштовували богослужіння з нагоди державних свят, ювілеїв чи подій польської історії³².

Близьке сусідство ортодоксальних і частково асимільованих євреїв не викликало якихось серйозних непорозумінь чи конфліктів³³. Незважаючи на куль-

³⁰ Wacław Wierzbieniec, “Jewish Life in Przemyśl in Autonomous Galicia: An Evaluation,” accessed June 17, 2014, <http://www.aapjstudies.org/manager/external/ckfinder/userfiles/files/Wierzbieniec.pdf>.

³¹ Majer Bałaban, “Nazwy żydowskie jako źródło topografii Lwowa,” w *Almanach Żydowski*, wyd. Herman Stachel (Lwów: Kultura i Sztuka, 1937), 21.

³² Majer Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi postępowej* (Lwów: nakładem Zarządu Synagogi Postępowej we Lwowie, 1937), II.

³³ Маєр Балабан згадував, як у сусідніх будинках на вул. Широкий (тепер частина вул. Городоцької) жили відомий адвокат і член міської ради Вільгельм Гольцер та ортодоксальний рабин Гірш Оренштейн: Bałaban, “Z wczorajszego Lwowa,” 4.

турні й ідеологічні відмінності, представники різних таборів на побутовому рівні могли толерувати одні одних. Неписані правила диктували приймати тих, хто вдягався чи поведився не так, як решта євреїв (окрім вихрещених), оскільки вважалося, що домашнє виховання та професія зумовлювали певний тип поведінки й життєву позицію. Тому знаних адвокатів або власників аптек — дітей чи внуків тих, хто почав асимілюватися — не сприймали ворожо, і вони зазвичай не були змушені переселятися якнайдалі від євреїв із консервативнішими поглядами. Імовірність непорозумінь зростала тоді, коли перетворення відбувалися раптово — приміром, ортодоксальні євреї під впливом моди чи політичних переконань намагалися будь-що модернізуватися. Як правило, у таких ситуаціях вони самі прагнули відмежуватися від колишнього оточення. У своїх спогадах уже згадуваний М. Балабан пише про одного із сусідів, що мешкав на вул. Широкої, 6, купця і власника складу мануфактурних виробів Якоба Бальсамбаума, котрого сусіди та знайомі називали реб Янкель чи Єнкали Балсамбойм³⁴. Після смерті першої дружини він одружився з варшав'янкою,

особою інтелігентною, звиклою до інших звичаїв та іншого товариства, яка почала пана Якоба модернізувати. <...> Відтоді він не задовольнявся одягом, пошитим у Львові, а замовляв костюми у Відні й удавав великого модника. Із часом пані Бальсамбаумова зуміла переконати чоловіка, що не личить людині сучасній та елегантній жити на вулиці Широкої між капотовцями [євреями, що носили капоту — традиційний довгий верхній одяг. — *М. В.*], які навіть не вміють пристойно вклонитись, а лише з погордою кивають головою чи кричать на весь голос: «Гут шабес реб Янкель!» Узагалі ім'я Янкель чи зменшувальне Єнкали має зникнути, а разом із ним панібратство з колегами за фахом, маломістечковими клієнтами чи навіть зі старшими торговими суб'єктами. Щоби покінчити з цією «широковуличною» традицією, панство Бальсамбаумів залишило будинок номер 6 і переїхало на вулицю Браєровську (недавно збудовану), де пан Бальсамбаум купив і облаштував кам'яницю під номером 14³⁵.

Тут варто відзначити, що вулиця Браєровська, яку забудували наприкінці 1880-х рр., сполучала більші вулиці: Широку й Міцкевича³⁶. Отже, навіть переїзд на сусідню вулицю вважався значним кроком у процесі асиміляції, бо цього вистачало, щоби зруйнувати усталені соціальні зв'язки.

Не менш важливим чинником, котрий безпосередньо позначився на тих євреях, що переселялися до християнських районів, були вплив і вимоги їхнього нового оточення. Мешкаючи поза гетто, євреї були змушені приймати усталені правила, які передусім стосувалися поведінки й зовнішнього вигляду. Зі спогадів львівського банкіра Віктора Хаеса відомо, що після переселення у 1891 р.

³⁴ Majer Bałaban, "Z wczorajszego Lwowa. Ulica Szeroka — die breite Gass. Kamienica Balsambaumowska," *Chwila* 2433 (1925): 5.

³⁵ Ibid.

³⁶ "Nowe nazwy ulic" *Kurjer Lwowski* 52 (1888): 3.

з вул. Казімеровської на Сикстуську його батько, торговець деревом Соломон Хаєс, став зовсім по-іншому виглядати:

батько мій з дитинства зараховував себе до поступових, однак суворо дотримувався релігійних приписів, носив удома ярмулку, а в суботу штраймель [шапку, оздоблену хутром. — *М. В.]. Штраймель скинув (не без опору матері) шойно в 1890 р., а ярмулку приблизно в 1910 р.³⁷*

Переселення євреїв до християнських районів іноді викликало негативні емоції, зокрема серед ремісників і купців, котрі боялися конкуренції. Захищаючи своїх одноплеменців, один із лідерів краківських поступових євреїв Йонатан Варшауер переконував, що, забороняючи євреям переселятися з Казімежа, християни сприяють їхній ізоляції й затримують перетворення їх на «корисних» жителів. На його думку,

еміграція євреїв із Казімежа до міста — це дуже потрібний засіб цивілізування, <...> а євреї, переселені з Казімежа, живуть у великій згоді зі своїми християнськими сусідами, християни схвалюють їхній високоморальний і спокійний спосіб життя, працьовитість і поміркованість, євреї є хорошими сусідами й ділять із ними добру й лиху долю; чи ж таке зближення не є дієвим способом асиміляції?³⁸

Як поведилися в міському просторі вихрещені євреї? Аналіз львівського єврейського середовища показує, що вони лише зрідка змінювали вулицю чи дільницю безпосередньо після хрещення. Не вдалося знайти фактів, які вказували б на те, що зміна віровизнання була єдиною причиною для зміни місця проживання — можливо, тому, що конверсії були доволі рідкісними, і їм не надавали великої ваги. Як правило, євреї задовго до хрещення переселялися за межі гетто, і навіть якщо їхнє оточення складалося з асимільованих євреїв, вони могли не остерігатися неприємних наслідків. Виняток могли становити лише євреї, асимільовані в першому поколінні, що походили з ортодоксальних середовищ і прагнули швидко й ефективно асимілюватися — вони охочіше оселялися якомога далі від гетто. Журналіст Зигмунт Фрайліг (охрестився 1890 р.) на початку ХХ ст. жив на вул. Зіморовича, 7; водночас знаного прихильника асиміляції Вільгельма Фельдмана відшукуємо на вул. Марка, 12 — у тій частині Львова, де майже не було ортодоксальних євреїв³⁹. На вулицю Зіморовича в 1904 р. переїхала родина Генрика Катзенелленбогена, який за кілька років охрестився. Обираючи помешкання, ця родина звертала увагу головним чином на добре облаштування вулиці та розмір орендної платні⁴⁰.

³⁷ Wiktor Chajes, *Semper fidelis. Pamiętnik Polaka wyznania mojżeszowego z lat 1926–1939* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997), 37.

³⁸ Jonatan Warszauer, “Odpowiedź Przeglądowi Polskiemu,” *Ojczyzna* 4 (1885): 14.

³⁹ *Księga adresowa król. stoł. miasta Lwowa* (Lwów: Franciszek Reichman, 1901), 47.

⁴⁰ Лист Марії Катзенелленбоген до сина Оскара, ф. 73, спр. 152, арк. 37–38, відділ рукописів, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Отримавши право вільно обирати місце проживання, євреї, однак, не почали масово переселятися до християнських районів. Натомість вони освоювали вулиці й райони, що безпосередньо сусідили з колишнім гетто. Надалі більшість тих, хто прагнув «цивілізуватися», воліла триматися купи, формуючи мережу зв'язків у межах створеного ними ж району компактного проживання акултурованих євреїв. Така стратегія давала змогу частково зберігати особливості та традиції гетто; водночас лише такі самі асимільовані євреї утворювали найближче коло можливих сусідів і знайомих. Проте сусідське й товариське оточення, де такі родини могли б формувати особисті контакти, набувати досвіду спілкування з чужим, недоступним у гетто світом символів і реалізовувати здобуті навички на практиці, не стало вирішальним фактором, який міг би схилити до повнішої асиміляції. Рівень залученості окремих осіб чи сімей у такі контакти, як справедливо зазначає Ізабель Рюскау-Ридель, того часу більше залежав від фінансового стану й суспільної позиції⁴¹.

⁴¹ Isabel Röskau-Rydel, *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918. Kariery zawodowe, środowisko, akulturacja i asymilacja* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011), 23.